

Jolanta GREŃ

KULTURA I JĘZYK. FUNKCJONOWANIE POJĘCIA *СУДЬБА* W CZARNOBYLSKIEJ MODLITWIE SWIETŁANY ALEKSIJEWICZ

*Culture and Language. The Concept of *судьба*
in Chernobyl Prayer by Svetlana Alexievich*

Keywords: *Russian culture, cultural categories, a category of *судьба* in Russian culture, a category of *судьба* in Russian language, Svetlana Alexievich, Chernobyl Prayer*

Contact: *Ostravská univerzita; jolagren@interia.pl*

Pojęcie losu jest obecne w kulturze od jej zarania i towarzyszy ludzkości na przestrzeni wieków jako istotny element systemów mitologicznych, religijnych i etycznych. Nina Arutjunowa pisze, że koncept losu stanowi „jądro narodowej i indywidualnej świadomości” i jest ujmowany jako „aktywnie działający pierwiastek życia”, tajemnicy którego nie można odgadnąć ani zrozumieć (Арутюнова 1994: 3). I chociaż zagadka nieprzewidywalności i sensowności wydarzeń jest uniwersalna dla różnych epok i narodów, to same kategorie wolności czy konieczności bywają w różnych kulturach postrzegane odmiennie.

Судьба jest jedną z ważniejszych kategorii kultury rosyjskiej. Zgodnie z przekonaniem Aarona Guriewicza „myślimy o sobie w kategoriach własnej kultury”, która daje się rozpoznać poprzez właściwy jej „układ współrzędnych”, skonfigurowany z uniwersalnych pojęć, takich jak czas, przestrzeń, wolność czy właśnie los. Każdy z wymienionych konceptów daje się zbadać jako element danej kultury, lecz w płaszczyźnie nie ideologicznej, a społeczno-psychologicznej, w sferze doznawania, a nie rozumienia świata, pomimo ich wzajemnego przenikania się (Guriewicz 1976: 18). Można więc założyć, że rosyjskie pojmowanie *судьбы* będzie zdeterminowane kulturowo i będzie wywierać dający się zauważyć wpływ na sposób postrzegania świata, uczestniczenia w życiu społecznym i duchowym, jak też na pojmowanie i doświadczanie codziennej egzystencji, na tożsamość i mentalność rosyjskiego człowieka.

Судьба jest obecna w kulturze rosyjskiej od jej zarania. Jest ona pojęciem pojemnym i złożonym. Warto jednak mieć na uwadze fakt, że wraz z przeobrażeniami zachodzącymi w kulturze samo pojęcie *судьбы* będzie ulegać modyfikacjom. Szczególnie wyraźnie taki proces uwidoczni się w XX wieku, kiedy to zmienił się paradygmat całej kultury – rosyjska miała stać się radziecką, z nową wizją świata, człowieka i jego przeznaczenia. Jednocześnie warto pamiętać o tym, że pojęcie *судьбы* jest szerokie i dotyka wielu poziomów funkcjonowania kultury. Badaczka rosyjskiego folkloru Serfaim Nikitina pisze, że «судьба это существо всепроникающее, и щупальца её видны повсюду. Семантическое поле судьбы почти безгранично и очень густо засеяно. Пожалуй, не поле, а поля, в разных фольклорных жанрах не похожи друг на друга: в плачах поле судьбы засеяно *горем-кручной*, и гуляет по нему *скорая смертушка* во многообразных своих обличьях; в духовных стихах оно усеяно грехами и обильно полито слезми покояния» (Никитина 1994: 130). Nikitina dostrzega w rozumieniu *судьбы* połączenie pogańskich wyobrażeń o przyrodzonej i niekoniecznie sprawiedliwej *доле-участи* z chrześcijańską ideą sądu Bożego, ucieleśniającego wyższą prawdę i sprawiedliwość (Никитина 1994: 130). Takie ujęcie konceptu losu bardzo utrudnia zarysowanie jego granic, stąd w folklorze dają się odnaleźć jego następujące egzemplifikacje: to żywa, ubóstwiona istota, mająca człowieka w swym posiadaniu i władaniu, a władza ta ma w stosunku do jednostki czy grupy agresywny, niszczący charakter. Maria Kowszowa uważa, że działanie *судьбы* może być interpretowane jako przemoc, przejaw wyższej mądrości, ale też jako wpływ siły nierozumnej, niszczącej, żywiołowej (Ковшова 1994: 137). Władza losu nad człowiekiem mogła być uosobiona (żywioł, siła wyższa), uprzedmiotowiona (jako dar od bóstwa/ Boga dla człowieka) lub też wypowiedziana – dana jako przeznaczenie. Sens pojmowanie *судьбы* w folklorze przejawia się w powiedzeniu: «от судьбы не уйдёшь» (Ковшова 1994: 137).

Bardzo ważną rolę w ukształtowaniu się, a potem w funkcjonowaniu interesującego nas pojęcia odegrało prawosławie. Współczesny badacz kultury rosyjskiej Anatolij Frołow twierdzi, że antropologia Wschodu to „ontologia przebóstwienia, stopniowo dokonującego się oświecenia istoty kosmosu i samego człowieka” (Фролов 1995: 9). W myśl tej wizji, człowiek zostaje obdarzony konkretnym powołaniem – ma osiągnąć stan Bogoczłowieka. Rosyjskie prawosławie sprzyjało więc kształtowaniu i utrwalaniu się określonych postaw życiowych (pokora, cierpliwość, gotowość do przyjęcia cierpienia, współczucie) oraz określonego stosunku do rzeczywistości (rezygnacja z prób racjonalistycznego pojmowania sensu życia; wyrzeczenie się wolnej woli, postrzeganej jako „niedoskonałość, ograniczenie

prawdziwej wolności” (Фролов 1995: 51); rezygnacja z możliwości dokonywania wolnego wyboru, gdyż ten zawsze niesie w sobie pierwiastek Zła (Фролов 1995: 9).

Powyższe uwagi, dotyczące zrębów ufundowanej na prawosławiu antropologii, mają na celu wyeksponowanie postaw i wartości, które wywarły decydujący wpływ na sposób przeżywania życia przez uczestnika kultury rosyjskiej, a więc i na traktowanie przezeń pojęcia *судьбы*. Oprócz prawosławia, jak wiadomo, na formowanie się kultury i ludzi w Rosji ogromny wpływ miały warunki historyczne, społeczne i polityczne. To właśnie one zadecydowały o kształcie mentalności rosyjskiej, która – jak zauważa Elena Ełbakjan – odzwierciedla ogólne duchowe nastawienie, sposób myślenia i rozumienia rzeczywistości przez Rosjan. Ełbakjan podkreśla rolę elementu **nieświadomego** (wyróżnienie moje – J. G.) w przejmowaniu utrwalonych w kulturze zachowań czy postaw (Элбакян 1996: 40–41). Można więc przyjąć, że postawa pozbawionego buntu przyjmowania *судьбы* będzie miała genezę prawosławną, mimo że przez człowieka pasywnie odnoszącego się do życiowych wydarzeń może nie być ani tak ujmowana, ani przeżywana.

Pojęcie *судьбы* trzeba zatem rozpatrywać w szerokim kontekście, który uczyni możliwym uchwycenie różnic w jego funkcjonowaniu na gruncie różnych kultur. Jerzy Faryno o owej odmienności polskiego *losu* i rosyjskiej *судьбы* pisze następująco: „«Los», nawet personifikowany i lokalizowany poza podmiotem, pozostawia podmiotowi swoistą «wolną wolę» (można go prowokować albo nie albo stawiać mu czoła), podczas gdy *судьба* takiej woli nie przewiduje: należy jej się podporządkować, przyjmując z pokorą (покориться). Tu – w stosunku do «wolnej woli» wobec *судьбы/losu* tkwią m.in. zasadnicze różnice w postawach prawosławnej i katolickiej, rosyjskiej i zachodniej” (Faryno 1995: 93).

Poczynione powyżej ustalenia są zgodne z tezami Anny Wierzbickiej, która w swoim studium pt. *Język i naród: polski los i rosyjska sud’ba* śledzi funkcjonowanie obu pojęć w kulturze i języku. Badaczka postuluje używanie „metajęzyka uniwersalnych elementów semantycznych jako narzędzi umożliwiających ściśle i wiarygodne porównywanie języków i kultur” (Wierzbicka 1991: 6). Wierzbicka uważa pojęcie *судьбы* za odgrywające kluczową rolę w kulturze rosyjskiej i podkreśla wysoką frekwencyjność użycia tego wyrazu – według słownika Zasoriny użycie *судьбы* wypada 148 razy na milion słów. Uczona odnotowuje również fakt, że *судьба* zawiera w sobie specyficznie rosyjski, pochodzący z ludowej filozofii rosyjskiej, sposób patrzenia na ludzkie życie: otóż, *судьба* nie sugeruje, że życie ma sens, wartość czy choćby kierunek; nie sugeruje również, że jest ono „złe” czy bezsensowne; nie jest to też pojęcie neutralne. Według Wierzbickiej *судьба* sugeruje, że „w życiu ludzkim można oczekiwać rzeczy złych, a jednocześnie przedstawia je jako niezrozumiałe i nie poddane

naszej woli, ale niekoniecznie bezsensowne lub tragiczne” (Wierzbicka 1991: 8); interesujące nas pojęcie nasuwa przy tym ideę kontroli płynącej z zewnątrz – albo od sił należących do ‘innego świata’, albo zależność do innych ludzi, szczególnie władz i jej przedstawicieli. Wierzbicka podkreśla, że *судьба* nie oznacza już dzisiaj „wyroku boskiego” w sensie dosłownym, ale nadal przywodzi na myśl obraz sądu i sędziego (Wierzbicka 1991: 9). We współczesnym języku rosyjskim ów sędzia nie musi być interpretowany jako Bóg i pojęcie *судьбы* nie oznacza postawy religijnej. W dalszym ciągu sugeruje ono jednak postawę akceptacji i poddania się wyrokom „sił wyższych”, dlatego „człowiek powinien przyjąć wszystko, co mu życie przyniesie, tak jakby płynęło to z Bożego wyroku” (Wierzbicka 1991: 9). Ponadto, pojęcie *судьбы* przywodzi na myśl przekonanie, że światem rządzi ktoś lub coś, co może decydować o przebiegu ludzkiego życia. Frazeologia z użyciem *судьбы* ujawnia fatalistyczny jego aspekt, jak i postawę bierną i pokorną wobec biegu wydarzeń. Co istotne, wyraz ów przywołuje przekonanie o niepowtarzalności losu każdego człowieka i konieczności cenięcia go.

Jak staraliśmy się wykazać, pojęcie *судьбы* jest mocno zakorzenione w kulturze rosyjskiej, która determinuje funkcjonowanie tego pojęcia, nadając mu specyficzne znaczenie. W przypadku *судьбы* w orbicie wpływu znalazły się folklor i prawosławie. Zadajmy jednak pytanie co w przypadku, gdy zmiana ulega paradygmat samej kultury? Jak daleko sięgnie wpływ tej zmiany i czy/ lub w jakim stopniu dotknie słów dla kultury kluczowych? Na ile wpływ kultury radzieckiej odcisnął swoje piętno na wywodzącym się z głębi wieków pojęciu? Pytanie to zadajemy w odniesieniu do tekstu współczesnej pisarki, noblistki, Swietłany Aleksijewicz. Kilkanaście lat po wybuchu elektrowni w Czarnobylu spotkała się z ludźmi, którzy to zdarzenie pamiętają, którym udało się przeżyć. Jak sama pisze we wstępie do zebranych wspomnień, „судьба – жизнь одного человека, история – жизнь нас всех. Я хочу рассказать историю таким образом, чтобы не потерять из виду судьбу... одного человека” (Алексиевич 2006: 16). Słowa te każą spodziewać się zetknięcia z jednostkowym doświadczeniem katastrofy. I rzeczywiście, *Чарнобыльска молітва* to zbiór przejmujących i przepełnionych tragizmem opowieści. Jak w nich funkcjonuje pojęcie *судьбы*? Lektura i analiza tego przejmującego tekstu pozwoliła na wyodrębnienie następujących sposobów funkcjonowania interesującego nas pojęcia:

1. *Судьба* i wiara w Boga:

«(...) человек стреляет, а Бог пули носит. Кому какая судьба!» (Алексиевич 2006: 18). To użycie odsyła do rozumienia *судьбы* związanego z prawosławnym obrazem losu człowieka, w którym to sił wyższa decyduje o kolejach życia i nie pozostawia człowiekowi możliwości wyboru. Użyte powyżej pojęcie pojawia się w kontekście decyzji o nieopuszczaniu rodzinnej ziemi po katastrofie. Ujawnia ono pokorną, bierną

postawę wobec biegu życia: wypowiadająca te słowa bohaterka nie decyduje się na wyjazd ze skażonej strefy, ma bowiem świadomość, że niezależnie od miejsca, w jakim żyje człowiek, i tak pewnego dnia po prostu umrze: „Молодые, что поужезжали, уже есть, что поумирали. На новом месте” (Алексіеуіч 2006: 18).

2. We wspomnieniach uwidocznia się związek *судьбы* z fatalizmem. Jeden z opowiadających powie: «Мы – фаталісты. Мы нічегу не предпрінимаем, потому что верим: всё будет, как будет. Верим в судьбу» (Алексіеуіч 2006: 59). Takie ujęcie mówiący te słowa bohater wywodzi z rosyjskiej historii, w której na każde pokolenie przypada wojna i przelana zostaje krew. To pozwala bohaterowi uznać wydarzenia historyczne za okoliczność warunkującą fatalistyczne postrzeganie życia jako zdeterminowanego przez tragiczne okoliczności, od jednostki niezależne. Inny z bohaterów powie: «Верили в судьбу, в глубине души мы все фаталісты, а не аптекари» (Алексіеуіч 2006: 59) – to użycie uruchamia dwa konteksty. Pierwszy bezpośrednio wiąże się z przyjęciem *судьбы* jako cechy mentalności rosyjskiej «Менталітет славянский. Я верил в свою звезду!» (Алексіеуіч 2006: 95) – czytamy. Drugi kontekst przywodzi na myśl dualizm pozbawionego racjonalności fatalizmu i racjonalnego stosunku do życia. Ów brak racjonalizmu ujawnia się, zdaniem bohatera, w nielogicznym, a przez to autodestrukcyjnym traktowaniu skażonej rzeczywistości – w oswojeniu jej i bytowaniu w niej jak przed wybuchem elektrowni. Warunki życia w radioaktywnej strefie poskutkowały u bohatera chorobą popromienną, co ten kwituje słowami: «Чёрт с ним! Не я один... Менталітет...» (Алексіеуіч 2006: 95).

3. Kolejne ujęcie *судьбы* potwierdza przekonanie o nieracjonalności, a zarazem wskazuje na ponadjednostkowy charakter funkcjonowania rosyjskiego losu. Takie znaczenie da się zauważyć we wspomnieniach bohatera, który zapragnął «разделить судьбу» – współprzeżywać katastrofę z innymi jej uczestnikami. Mając świadomość niemożności odmiany zaistniałych okoliczności, chce być z innym człowiekiem w tej trudnej do ogarnięcia rozumem sytuacji i dlatego zjada kanapkę przygotowaną z radioaktywnych produktów – mimo iż pamięta, że ma rodzinę i czuje się za nią odpowiedzialny. Doświadczając tragicznej sprzeczności mężczyzna mówi: «Этот проклятый бутерброд не уходил из моей головы. Его сердцем надо есть, а не разумом» (Алексіеуіч 2006) Aby «разделить судьбу» trzeba zrezygnować z racjonalności; to pragnienie nie sprawienia przykrości staremu człowiekowi, który nie zdecydował się na opuszczenie radioaktywnej wsi i dzieli się płodami skażonej ziemi.

4. Współprzeżywanie będzie się wiązało z użyciem przez jedną z bohaterek słów: «Мы с одной памятью... С одной судьбой...» (Алексіеуіч 2006: 97). Rzecz idzie o przynależność do grupy poszkodowanych przez katastrofę, do grupy „czarnobylców”

– tych, przed którymi bliscy zamykają drzwi, obcy uciekają, a wiedzione ciekawością dzieci przyglądają się nocą czarnobylskim kolegom by sprawdzić, czy nie świecą w ciemności. W tym przypadku *судьба* odwołuje się do tragizmu ludzkiego życia, które przypadkiem wywołana katastrofa wypełniła niezawinionym cierpieniem.

5. W utworze da się zaobserwować związek *судьбы* z przypadkiem i z zależnością od władzy: «Его бригада, семь человек, все умерли. Ну, думали: случайность. Судьба» (Алексиевич 2006: 119). Działanie przypadku łączy się w świadomości bohatera z działaniem władzy: «Два-три человека решали нашу судьбу. Решали за всех. Судьбу миллионов людей» (Алексиевич 2006: 94). Życiem rządzi siła narzucona z góry – władza, która swoimi decyzjami uniemożliwia jednostce wzięcie odpowiedzialności za swoje funkcjonowanie. Ponadto, przypadkowa katastrofa mogła zdecydować o losach świata, który doświadczył już Kołymy, Oświęcimia i Holokaustu.

6. Lektura *Czarnobylskiej modlitwy* pokazuje, że *судьбу* może mieć i naród, i kultura. Prócz wspomnianej już antytezy serca i rozumu, w utworze czytamy o dualizmie postrzegania dziejów Rosji: «Это судьба России путешествовать в двух культурах» (Алексиевич 2006: 88) – owa przynależność Rosji jednocześnie do zachodniego/europejskiego i wschodniego/azjatyckiego systemu wartości i odniesień jest źródłem nieustannych napięć i nieszczęść. Radziecki człowiek znalazł się, jak mówi jeden z bohaterów, „między atomem i łopata”, co poskutkowało katastrofą, której geneza tkwi w nieprzystawalności zachodniego tempa rozwoju technologicznego do wschodniego chaosu i zacofania gospodarczego. Powiązanie *судьбы* z rozumieniem specyfiki kulturowej Rosji stanowi niewątpliwie próbę zracjonalizowania niewyobrażalnej katastrofy i jej skutków.

Jak wynika z powyższych rozważań, pojęcie *судьбы* u schyłku XX wieku nadal pozostaje w obiegu językowym i zachowuje swój specyficznie rosyjski charakter. Pomimo zmiany paradygmatu kultury z rosyjskiej na radziecką i niesionym przez tę drugą postulatem, że «человек кузнец своего счастья», w świadomości językowej Rosjan *судьба* zachowała się. Pomimo rozpowszechniania ideałów człowiekoboga miast Bogoczłowieka i uśmiercenia wszelkiej transcendencji, język zachował w pojęciu *судьбы* nie dające się podporządkować materialistycznemu światopoglądowi znaczenia. I choć słowo *судьба* pojawia się w dość obszernym tekście zaledwie 15 razy, to obejmuje szerokie pole semantyczne: na tyle szerokie, aby dało się w nim ująć graniczne doświadczenie katastrofy nuklearnej.

Summary

A category of *судьба* is one of the most important in Russian culture. It has evolved over centuries, especially in the twentieth century, when the paradigm of Russian culture was superseded by Soviet one, with its special vision of the world, man and fate.

There is a notion of fate in the text *Chernobyl Prayer* by Svetlana Alexievich. It is used by the main characters reminiscing tragic events of the explosion in the nuclear plant in Chernobyl. The concept of fate is functioning in the text as an inherent element of life of an individual, the nation and the country. The context of fate refers the reader to the faith in God, fatalism and a conviction of irrationality and unpredictability of events. Those contexts refer to specific occurrences in Russian culture.

Literatura

- Алексиевич, С.** *Чернобыльская молитва (хроника будущего)*. Режим доступа: <https://azbyka.ru/fiction/chernobylskaya-molitva-xronika-busshego/> (2022-05-01).
- Арутюнова, Н.Д.** От редактора. In: Арутюнова, Н.Д. (ed.) *Понятие судьбы в контексте разных культур*. Москва: Наука, 1994, с. 3.
- Ковшова, М.Л.** Концепт судьбы. Фольклор и фразеология. In: Арутюнова, Н.Д. (ed.) *Понятие судьбы в контексте разных культур*. Москва: Наука, 1994, с. 137.
- Никитина, С.Н.** Концепт судьбы в русском народном сознании. In: Арутюнова, Н.Д. (ed.) *Понятие судьбы в контексте разных культур*. Москва: Наука, 1994, с. 130.
- Фролов, А.** *Философско-религиозные основы русской культуры: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук*. Москва: РАГС при Президенте РФ, 1995, с. 9.
- Элбакян, Е.С.** *Религия в сознании русской интеллигенции XIX-начала XX вв. (Философско-исторический анализ)*. Москва: РНИСиНП, 1996, с. 40–41.
- Faryno, J.** *Судьба*. In: Lazari, A. (eds.) *Mentalność rosyjska. Słownik*. Katowice: Śląsk 1995, s. 94.
- Guriewicz, A.** *Kategorie kultury średniowiecznej*. Warszawa: PIW, 1976, s. 18.

Wierzbicka, A. Język i naród: polski los i rosyjska sud'ba. *Teststy drugie*. 1991 (3/9), s. 6.



The article is accessible in open access mode under licence CC BY-NC-ND Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0